

Szörényi László

„De mi híja látszik a mélylő tengernek”

– Arany János születésének 200. évfordulója elé –

Arany János 1848-ban maga is csatlakozott a szalontai nemzetőrséghez. Arad alá vezényelték őket, és az ottani ostrom során – mint egy Petőfi-nek írott leveléből tudhatjuk – többször életveszélyes helyzetekbe is került. Költőként is próbálta lelkesíteni az ország népét, mégpedig *népen* értve itt természetesen a köznépet, a parasztságot, vagyis a nemrég felszabadult jobbágyokat. Tudjuk, hogy Vas Gerebennel együtt egy darabig a Nép Barátja című, Kossuth által kezdeményezett, a Központi Bizottmány által kiadott újságnak volt a szerkesztője. Ezért *Losonczy István* című (az alcímben „népies krónikának” nevezett) elbeszélő költeményét ebben a lapnak a tizedik számában tette közzé. Későbbi, kötetbeli megjelenésekor, utólag is csak annyit változtatott rajta, hogy elhagyta az egyik szóhoz eredetileg alábígyesztett magyarázó lábjegyzetet. Ez a „mélylő” szó volt. Az egész strófa, amely Losonczy vitézségét ecseteli, aki regei hősként pusztította a Temesvárt ostromló török hatalmas seregét, így hangzik:

„Gyakran kicsapott ő a tenger nép közé,
S minden kiütéskor ezrivel öldösé:
De mi híja látszik a mélylő tengernek,
Ha egy-egy vödörrel belőle kimernek!”

A lábjegyzet így hangzott: „Egész mélylő (mélő, míló) nyár; mélylő vagy míló tenger. Népies.” Ez a megjegyzés nem csupán azért érdekes, mert segíteni akarta a mind a dunántúli, mind a tiszai nyelvjárást anyanyelvüként beszélő olvasó- vagy hallgatóközönséget, ugyanis, mint tudjuk, gyakran a falusi jegyzők olvasták fel az új lapszámot, és ezért tünteti fel a *mély* szó ejtésvariánsait, hanem azért is, mert számít vagy legalábbis szeretne számítani a műveltebb olvasóra, aki talán egy pillanatra meghökken, és elgondolkozik a hasonlaton. Valóban, ez a hasonlat bármennyire népiesnek álcázza magát, középkorias; Arany ugyanis kezdettől fogva a ma és már akkor is két értelemben használt *romantikus* szót és fogalmat úgy használta, hogy az megfeleljen egyrészt a „középkori” jelentésnek (szemben az ókorival azonosnak tekintett klasszikussal), másrészt pedig úgy, hogy azt jelentse, hogy „modern” szemben az ókort feltámasztó klasszicizmussal, amelyet meg akar a maga programszerű és Petőfivel egyeztetett népiességével haladni. Ezért ő, aki éjjel-nappal olvasott, noha még húszéves sem volt, amikor már tönkrement a szeme, megengedte magának azt a játékot, hogy vegyítsen egy heroikus-históriás énekre emlékeztető, tehát tinódiasan archaizáló költeményben kissé szokatlan elemet, azaz egy késő középkori legenda egy híres epizódját és egy közismert, ám erotikus vonatkozásai miatt ugyancsak megpurgáltan oktatott világhírű és Magyarországon is elterjedt antik klasszikus, Ovidius egy toposzát.

Az első: egy Párizsból származó, jelenleg Prágában őrzött XIII. századi, prédikációkat tartalmazó, miniatúrákkal díszített kódex. Az egyik prédikáció Szent Ágostonról szól, és

elmeséli, hogy a szent, nem sokkal azután, hogy manicheusból megtért kereszténynek, elhatározta, hogy ír egy könyvet a Szentháromságról. Atyai barátja, Szent Ambrus püspök figyelmeztette ugyan, hogy nagy fába vágta a fejszáját, de ő nem adta fel elgondolását. Ekkor el is vonult egy csendes tengerpartra, a mai Civitavecchia közelében. Egyszerre csak észrevett egy kisfiút, aki szorgosan lapátolta ki a homokot egy gödörből a parton. Megkérdezte, hogy mit csinál, mire az mondta, hogy gödröt ás, hogy átmerje belé a tengert. „De hisz akkor azzal sosem fogsz végezni” – mondta az írói tervek forgató leendő szent. Mire a gyermek ránézett, azt mondta, hogy „Előbb leszek kész veled, mint te azzal, amit most meg akarsz írni” – és eltűnt. (Vagy a Jézuska volt, vagy egy angyal.) Ágoston vissza is rettent a nagy tettől, de később, öregkorában csakazértis megírta, és így végül Afrikában fejezte be a *De Trinitate* (A Szentháromságról) szóló híres értekezését.

A második: Ovidius *Amores* (Szerelmek) című kötetében a II. könyv 10. elégiáját „Szerelmi halál” néven emlegeti az utókor. Nem éppen szüzies, hiszen a költő elutasítja barátai állítását, akik szerint egyszerre csak egy nőt lehet szeretni; a szó minden értelmében. Mondják is neki, hogy minek szaporítani a számukat, hiszen „Fára minek levelet halmoznod, csillagot égre, / És tengerbe minek hordani egyre vizet?” (Gaál László ford.) Ovidius viszont eszmeileg is vállalja a nehéz feladatot, és képesnek tartja rá magát alkatilag is. Ha reggelre belehal, legfeljebb majd azt mondják róla: „Életed is szép volt, és a halálod is az!”

Arany tulajdonképpen a legszigorúbb iskolás klasszicizmus alapján járt el, amikor képzeletbeli (vagy valaha a valóságban is létezett) jegyzetfüzetébe a *paradoxon*, az *oximoron* vagy más címszó alá, amely a lehetetlenséget fejezi ki a retorikában begyűjtött egy ókori pajzanságaról közismert klasszikus idézetet és egy jámbor középkori legendát. Mindkettő a tenger végtelenségéről szól.

A *tenger* fogalmát írja körül úgy, hogy a szót magát ki sem ejti, abban a versében, amit a legszebb példaként szoktak mindig idézni Arany költészetfelfogására. Ez a *Dante* című, 1852-ben írott vers, amely, mint tudjuk, így kezdődik: „Állottam vizének mélységei fölött...”; az pedig, hogy tengerről van szó ennek a víznek az esetében, azt egy egyértelmű szakrális-biblikus célzás erősíti meg, amikor a leviathánra céloz: „Az Úr lelke terült a víznek föléje.” Ezért joggal tételezhetjük fel azt is, hogy a *Losonczy István* fentebb idézett részletének kidolgozásánál az epikus hős isteni segítséggel vállalt gigantikus harca és a költészet között akar párhuzamot teremteni, mert hiszen a költő maga úgy harcol a nyelvvel, mint az a bizonyos kisgyermek a tengerrel.

Arany maga folyamatosan töredékesnek látta életművét, irodalmon kívülálló, kishíján elkallódott féltettségnek saját magát. Ezt nem csak azért írta le időnként, hogy Tompát vigasztalja, aki kisebbrendűségi érzését állandóan mormogással jelezte a vajtűfülű Aranyinak, egyetlen barátjának, hanem azért is, mert komolyan gondolta, hogy történhetett volna vele az, ami azzal a gyerekekkel, akit Kósza Bandinak nevez egyik töredékében, vagy az, ami Bolond Istókkal, akinek születésétől egy pillanata sem volt olyan, amelyben joggal érezhette volna magát otthon. Noha Istók időnként látszólag jól érezte magát, de ezt nem valamiféle otthonosság okozta, hanem annak felismerése, hogy otthonosság nincsen, ő mint porszem otthon sosem lehet, de lebeghet a végtelenségben.

„»Elég! elég!« kiált az olvasó,
»Mit érdekel s kit, e könyvek molya?
Az ilyenektől könyvtár, folyosó
Hemzseg, kiállhatatlan egész faja;
Mozgó halálfej, létrataposó
Gép, a betű lelketlen szípolya;
Képzelve alacsony, kedélye száraz,
Érzése nincsen, vagy rideg, sivár az.«”

(*Bolond Istók*, II. ének, 39. versszak)

Miután hódolt az értelmes és a nemzeti hagyományokhoz, vagyis a nem olvasáshoz hűen ragaszkodó olvasóközönség előtt, persze csúnyán be is csapja a jobb sorsa érdemes és néha nemcsak kalendáriumot vásárló népréteget, hiszen ez és a következő négy versszak Milton-parafraízis, ráadásul olyan, hogy ha egy angol költő írta volna, akkor tán még ma is kötelező olvasmány lenne esetleg az egész angolszász világban; nálunk elvileg Aranyt a legnagyobb klasszikusok egyikének tekintik, de nemigen olvassák. Ha olvasnák, akkor viszont rájöhetnének arra, hogy ebben a szakaszban Arany ugyanolyan fekete mágiával keveri a legmélyebb, lélektanilag megalapozott szubjektívizmust a newtoni-miltoni veretű fizikoteológiával, esetlegességet az örök végzéssel, az úgynevezett irodalmat az úgynevezett étellel, ahogyan az epizód záróstrófája mondja:

„De jut, s halálig jutni fog eszébe
Egy földi elveszett paradicsom:
Az élet első tíz-tizenhat éve,
Midőn látása még nem vala rom;
Honnán – »tudásnak a gyümölcsit« éve,
(Apró betűket) s éve nagy-mohon –
Kiűzte a fény kardos angyala:
S a kéj, mit a látás nyújt, elhala.”

(*Bolond Istók*, II. ének, 43. versszak)

Legelső műve lehetett volna egy Shakespeare-fordítás, a *János király*. Ezt azonban sosem adta ki, egyrészt nem volt vele megelégedve, másrészt nem látott semmi esélyt arra, hogy megjelenjék, mert egy író, Lemouton Emília megelőzte, mert leszerződött Shakespeare összes műveinek lefordítására. De érdekes módon nem hagyta nyugodni ez az elvetélt terv, és idős korában csakazértis lefordította. A dráma talán Shakespeare legkülönösebb és legcinikusabb műve, legalábbis a királydrámák közül. Régen még azzal is gyanúsították, hogy nem is Shakespeare írta, csak a társulatánál hevert egy hasonló tárgyú darab. (Arany életében magyar színpadra nem is került; később is igen ritkán játszották; újabb időkben igazi sikert csak a Dürrenmatt-féle átdolgozás jelentett.)

Pedig tökéletesen alkalmas arra, hogy rendezetten és töményen bevezessen minket abba a káoszba, amely Shakespeare-nél egy pillanat alatt kozmoszá változik, illetve abba a kozmoszba, amely káoszba hull szét. Halljuk például, hogyan búcsúztatja Oroszlánszívű

Richárd fattyú fia Arthur királyfit, akit nagybátyja, János először meg akart öletni, majd a börtönből való szökés közben szörnyethalt. Még egyszer hangsúlyoznám, hogy ez a fattyú, aki most beszél, apai részről bátyja az elhunytak. Így szól a kiszemelt gyilkosnak, Hubertnak, aki végülis megkímélte a gyermeket:

„Menj, fogd öledbe, s vidd el. –
Kábult vagyok, s út-vesztve bújdosom
E zord világ vészes tüskéi közt.
Mily könnyen elbirod nagy Angliát!
Mert e hazából élet, jog, igazság
E morzsa felség eltűntén, együtt
Felszálla mennybe; itt más nem maradt,
Csupán civódni, dúlni, tépni foggal
E büszke állam gazdátlan ügyét.
Most e királyság puszta koncain
Bősz háború dühös taréja berzeng
S a béke lágy szemébe kurrogat,
Külső hadak, benső békétlenek
Egy útba vágnak; s roppant zűrzavar
Les, mint a hollók egy esett baromra,
Egy kicsikart trónt, mely bukóban áll. –
Boldog, kinek palástja és öve
Kibírja e vést.”

(*János király*, IV. felv., 3. szín, Arany János ford.)

Emlékezzünk csak arra, hogy valaha régen – mármint a *János király*-fordítás időpontjához képest régen – miképpen fejeződik be a *Toldi estéje*, a halottas menettel?

„Még sincs semmi lárma. Hallgatva kísérik
Mostan vissza Toldit Rákos mezejéig;
Megáll a koporsó a Rákoshoz érve
S áteszik azt másik, födeles szekérre.

Egyszersmind az égő fáklyák kialusznak,
Csupán négy világol, mintegy kalauznak,
Mely a Nagyfaluba vivő úton halad,
Míg a nép sötétől megborítva marad.”

(*Toldi estéje*, 6. ének, 36-37. versszak)

Hiába bénította és riogatta egy életen át az a rémkép, hogy elrontotta életét, rossz úton jár, más pályát kellett volna választania. A töredékekből ugyanis éppen ez az állandó belső üzöttség hatalmas erővel egészet tudott alkotni. Egészet abban az értelemben, hogy egyszerre feleljen meg a saját nemzete, a saját nyelve elháríthatatlan kihívásának és az egész elmúlt és jelen világirodalom feltételeinek. Kétszáz év után frissebb, mint valaha. Valahogyan úgy

futotta meg pályáját, mint az Ottlik által a kőszegi házról idézett Szent Pál-levél versenyfutója („Annakokáért tehát nem azé, a ki akarja, sem nem azé, a ki fut, hanem a könyörülő Istené”). Joga volt tehát így búcsúznia a Toldi-trilógia végén:

„Egyéb dolgairól hű Toldi Miklósnak
Nem érzem magamat énekkel adósnak,
Könyvbe’ sem olvastam, nem is tudakoztam;
Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam.
DALIÁS IDŐKről mit még barna hajjal
Kezdtem, s félbe’ hagyék küzdve kórral, bajjal.
Most mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Ímhol a bús ének TOLDI SZERELMÉrül.”